

1. Jorge Luis BORGES: Az idő. (Ford. Tóth Éva.) In Uő: *Az ős kastély. Esszék.* Európa Könyvkiadó, Budapest 2009. 118–132.
2. Martin Heidegger: *Az idő fogalma.* (Ford. Fehér M. István.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1992. 27–36, 49–51.
3. Thomas Mann: *A varázshegy.* Első kötet. (Ford. Szöllősy Klára.) Európa Könyvkiadó, Budapest 1981. 5–6, 138–143.
4. Thomas Mann: *A varázshegy.* Második kötet. (Ford. Szöllősy Klára.) Európa Könyvkiadó, Budapest 1981. 5–6, 271–280.

AZ IDŐ

Nietzsche nem szerette, ha egyformán beszélnek Goethéről és Schillerről. Azt mondhatnánk, hogy ugyanígy tiszteletlenség a térről és az időről beszélni, minthogy gondolatban eltekinthetünk a tértől, de az időtől nem.

Tételezzük fel, hogy csak egy érzékünk van öt helyett. Ha ez az egy érzék a hallás, akkor eltűnik a látható világ, azaz eltűnik a mennybolt, eltűnnek a csillagok... Ha nem rendelkezünk tapintással, eltűnne az érdes, a sima, a ráncos és így tovább. Ha nem lenne szaglásunk és tapintásunk, elvesztenénk a szájpadlásunkon és az orrunkban lokalizálódó érzeteket. Csak a hallás maradna. Ez esetben világunk eltekinthetne a tértől. Különálló egyének világa lenne ez, olyan egyéneké, akik képesek egymással kommunikálni, lehetnek ezrek, milliók, s szavakkal teremtenek kapcsolatot egymás közt – semmi sem akadályoz meg bennünket abban, hogy egy ugyanolyan bonyolult nyelvet, vagy még bonyolultabbat képzeljünk el, mint a mienk – és zenével. Vagyis a világban nem lenne semmi más, csak a tudatok és a zene. Valaki azt az ellenvetést tehetné, hogy a zenéhez hangszerekre van szükség. De hát azt feltételezni, hogy a zenéhez zenészerszámokra van szükség, teljesen abszurd. A hangszerekre a zene megszólaltatásához van szükség. Ha egy ilyen vagy olyan partitúrára gondolunk, elképzelhetjük

hangszerek nélkül is: zongorák nélkül, hegedűk nélkül, fuvolák nélkül és így tovább.

Így tehát a világ ugyanolyan komplex lenne, mint a mienk, és egyének tudatából, valamint zenéből állna. Amint Schopenhauer mondta, a zene nem olyasvalami, ami ráadás a világra, a zene már maga is egy világ. Ebben a világban azonban mindig jelen lenne az idő. Mert az idő annyi, mint egymásutániság. Ha elképzelem magamat, vagy ha önök elképzelik magukat egy sötét szobában, akkor eltűnik a látható világ, eltűnik a testünk. Hányszor nem vagyunk tudatában a testünknek! Például én, most, hogy kezemmel megérintem az asztalt, csak ebben a pillanatban veszek tudomást a kezemről és az asztalról. Azonban történik valami. Mi történik? Lehetnek érzékelések, érzések, vagy lehetnek egyszerűen emlékek vagy elképzelések. De valami mindig történik. És erről eszembe jut Tennyson egy szép verse, első verseinek egyike, amelyben azt mondja: *Time is flowing in the middle of the night* (Az idő folyik az éj közepén). Igazán költői ez a gondolat, miszerint mindenki alszik, de az idő hallgatag folyója – ez a metafora elkerülhetetlen – folyik a réteken, a pincékben, a térben, egyre csak folyik a csillagok között.

Az idő tehát lényegi kérdés. Azt akarom mondani, hogy az időtől nem tekinthetünk el. Tudatunk folytonosan halad egyik állapotból a másikba, és ez az idő: az egymásutániság. Azt hiszem, Henri Bergson azt mondta, hogy az idő a metafizika fő kérdése. Ha ezt a kérdést megoldottuk volna, minden meg lenne oldva. Szerencsére, szerintem, nem áll

fenn az a veszély, hogy megoldjuk: vagyis mindig nyugtalanítani fog bennünket. Mindig elmondhatjuk Szent Ágostonnal: „Hogy mi az idő? Ha nem kérdezik, tudom. Ha kérdezik, nem tudom.”

Nem tudom, hogy húsz vagy harminc évszázad meditációja után sokat haladtunk-e előre az idő kérdésének megoldásában. Azt hiszem, hogy mindig azt a régi kételyt érezzük, amit Hérakleitosz olyan halálosan érzett abban a példában, amelyhez mindig visszatérek: senki sem léphet kétszer ugyanabba a folyóba. Miért nem lép senki kétszer ugyanabba a folyóba? Először, mert a folyó vize továbbfolyik. Másodszor – s ez olyasvalami, ami metafizikailag érint bennünket, ami szent borzalommal tölt el bennünket –, mert mi magunk is folyók vagyunk, mi is továbbfolyunk. Ez az idő problémája. A tűnékenység problémája: múlik az idő. Boileau szép verse jut eszembe: Elmúlik az idő abban a pillanatban, amikor valami már messze van tőlem. Jelenem – vagy az, ami a jelenem volt – már múlt. De a múltó idő nem múlik el egészen. Például én a múlt pénteken beszélgettem önökkel. Mondhatjuk, hogy mások vagyunk, hiszen sok minden történt mindannyiunkkal ez alatt a hét alatt. Mégis ugyanazok vagyunk. Tudom, hogy előadást tartottam itt, hogy megpróbáltam érvelni és beszélgetni, és talán önök is emlékeznek rá, hogy itt voltak velem. Az emlék mindenestre megmarad. Az emlék egyéni. Nagyrészt emlékeink alkotnak bennünket. Az emlékezés pedig nagyrészt felejtésből áll.

Itt van tehát az idő problémája. Ezt a problémát nem lehet megoldani, de végigtekinthetünk az ed-

digi megoldásokon. A legrégebbi Platóné, aztán Plótinoszé, aztán jön Szent Ágostoné. Ez az egyik legszebb emberi találmányra vonatkozik. Nekem az a véleményem, hogy emberi találmányról van szó. Önök talán másként gondolják, ha vallásosak. Én azt mondom: az örökkévalóság gyönyörű találmánya. Mi az örökkévalóság? Az örökkévalóság nem összes tegnapjaink végösszege. Az örökkévalóság minden tegnapunk, minden tudatos lény tegnapjainak összege. Az egész múlt, a múlt, amiről nem lehet tudni, hogy mikor kezdődött. És aztán az egész jelen. Ez a jelen pillanat, amely magában foglal minden várost, minden világot, a bolygók közötti teret. És aztán a jövő. A jövő, ami még nem teremődött meg, de szintén létezik.

A teológusok feltételezik, hogy az örökkévalóság az a pillanat, amelyben csodálatos módon egyesülnek ezek a különféle idők. Használhatjuk Plótinosz szavait, aki mélységesen átérezte az idő problémáját. Azt mondja: három idő van, és mind a három jelen idő. Egyik az aktuális jelen, az a pillanat, amelyben beszélek. Jobban mondva az a pillanat, amelyben beszéltem, mert már ez a pillanat is a múlté. Aztán itt van a másik, a múlt jelene, amelyet emlékezésnek nevezünk. És még egy másik, a jövő jelene, vagyis amit reménységünk vagy félelmünk elképzel.

És most nézzük az első megoldást, a Platónét, amely önkényesnek tűnik, holott nem az, s ezt igyekszem bebizonyítani. Platón azt mondta, hogy az idő az örökkévalóság mozgó képe. Az örökkévalósággal kezdődik, egy örökkévaló lény által, és

ez az örökkévaló lény más lényekbe akarja magát vetíteni. Ám örökkévaló mivoltában nem teheti: szukcesszíve kell tennie. Az idő eszerint az örökkévalóság mozgó képe. A nagy angol misztikus, William Blake azt mondta: Az idő az örökkévalóság adománya. Ha nekünk adnák a teljes létet... A lét több, mint a világegyetem, több, mint a világ. Ha egyszer megmutatnák nekünk a létet, abban a pillanatban megsemmisülnénk, elpusztulnánk, meghalnánk. Viszont az idő az örökkévalóság ajándéka. Az örökkévalóság szukcesszíve enged hozzáférnünk ezekhez a tapasztalatokhoz. Vannak napok és éjszakák, vannak órák és percek, van emlékezetünk, vannak érzéseink, amelyeket most tapasztalunk, és van jövő, az alakját ugyan még nem ismerjük, de sejtjük vagy félünk tőle.

Mindezt egymás után kapjuk, mert nem tudnánk elviselni a világegyetem egész létének elviselhetetlen terhét, elviselhetetlen ránk zúdulását. Az idő az örökkévalóság adománya lenne. Az örökkévalóság teszi lehetővé számunkra, hogy az idő egymásutániségában éljünk. Schopenhauer azt mondta, hogy az életünk szerencsére nappalokra és éjszakákra oszlik, és szerencsénk, hogy az életünket meg-megszakítja az álom. Reggel felkelünk, eltöltjük a napot, aztán alszunk. Ha nem lenne álom, elviselhetetlen lenne az élet, nem lennénk urai a gyönyörnek. A lét teljessége számunkra lehetetlen. Így mindent megadnak nekünk, de fokozatosan.

A lélekvandorlás hasonló eszmének felel meg. Lehet, hogy egy időben, mint a panteisták hiszik, magunk vagyunk az összes ásvány, az összes

növény, az összes állat, az összes ember. De szerencsére nem tudunk róla. Szerencsére az egyénben hiszünk. Mert ha nem így volna, a teljesség elnyomna, megsemmisítene bennünket.

És most jutunk el Szent Ágostonhoz. Azt hiszem, senki nem érezte intenzívebben az idő problémáját, az idő kétségét, mint Szent Ágoston. Szent Ágoston azt mondja, hogy ég a lelke, s azért ég, hogy megtudja, mi az idő. Kéri Istent, nyilatkoztassa ki számára, hogy mi az idő. Nem hiú kíváncsiságból kéri ezt, hanem mert nem bír élni e nélkül. Ez lesz a lényegi kérdés, azaz, amint majd Bergson fogja mondani, a metafizika lényegi kérdése. Mindezt már elmondta hevesen Szent Ágoston.

Most, hogy az időről beszélünk, vegyünk egy látszólag egyszerű példát, Zénón paradoxonjait. Ő a példát a térre alkalmazta, mi pedig az időre alkalmazzuk. Vegyük a legegyszerűbbet: a mozgó test paradoxonját vagy aporiáját. A mozgó test az asztal egy bizonyos pontján van, és egy másik pontjára kell eljutnia. Először el kell érnie a távolság feléig, de még előbb át kell haladnia a fél távolság felén, még előbb a fél távolság felének felén és így tovább a végtelenségig. A mozgó test így hát soha nem jut el az asztal egyik szélétől a másikig. Avagy választhatunk egy példát a geometriából. Képzünk el egy pontot. A feltevés szerint a pontnak egyáltalán nincs kiterjedése. Ha aztán végtelen számú pontot helyezünk egymás mellé, vonalat kapunk. És aztán végtelen számú vonal egymás mellé helyezéséből megkapjuk a síkot. És ha végtelen számú síkot helyezünk egymás mellé, megkapjuk a testet. Én

azonban nem tudom, hogyan lehet ezt érteni, mert hiszen ha a pontnak nincs térbeli kiterjedése, akkor nem lehet megérteni azt, hogy térbeli kiterjedés nélküli pontoknak akár végtelen száma is hogyan összegződhet vonallá, amelynek van kiterjedése. Amikor vonalat mondok, nem olyan vonalra gondolok, amelyik a földnek ettől a pontjától a holdig ér, hanem, mondjuk, erre a vonalra: az asztalra, amelyet megérintek. Ez is végtelen számú pontból áll. És úgy tűnt, hogy megtalálták minderre a megoldást.

Bertrand Russell a következőképpen magyarázza: vannak véges számok (a számok természetes sora 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 és így tovább a végtelenségig). De aztán nézzünk meg egy másik számsort, és ez a számsor pontosan az előző kiterjedésének a fele lesz. Ez a sor páros számokból áll. Így az 1-nek a 2 felel meg, a 2-nek a 4, a 3-nak a 6... Aztán vegyünk ismét egy másik számsort. Vegyünk egy tetszőleges számot. Például 365. Az 1-nek megfelel a 365, a 2-nek megfelel a 365 önmagával megszorozva, a 3-nak megfelel a 365 a köbön. Így több számsort kapunk, s mindegyik végtelen. Tehát a transzfinit számokban a részek nem kevésbé számosak, mint az egész. Azt hiszem, a matematikusok ezt így elfogadták. Csak azt nem tudom, hogy a képzeletünk mennyire tudja ezt elfogadni.

Vegyük a jelen pillanatot. Mi a jelen pillanat? A jelen pillanat az a pillanat, amely egy kis múltból és egy kis jövőből áll. A jelen magában véve olyan, mint a geometriai pont. A jelen magában nem lé-

tezik. Tudatunk nem közvetlen adata. Szóval: itt van a jelen, és azt látjuk, hogy a jelen fokozatosan múlttá és fokozatosan jövővé válik. Kétféle időelmélet van. Az egyik, amely, úgy vélem, többé-kevésbé megfelel majdnem mindnyájunknak, az időt folyónak látja. Egy folyó folyik a kezdetektől, a felfoghatatlan kezdetektől, és eljutott hozzánk. A másik elmélet James Bradley angol metafizikusé. Bradley azt mondja, hogy az ellenkezője történik: hogy az idő a jövő felől folyik a jelen felé. Hogy azt a pillanatot nevezzük jelennek, amelyben a jövő múlttá válik.

Választhatunk a két metafora között. Az idő forrását helyezhetjük a jövőbe vagy a múltba. Mind egy. Mindig az idő folyója előtt állunk. De hogyan oldjuk meg az idő eredetének problémáját? Platón megoldása a következő: az idő az örökkévalóságból származik, de tévedés lenne azt állítani, hogy az örökkévalóság előbb volt, mint az idő. Mert ha azt mondjuk, hogy előbbi, akkor azt mondjuk, hogy az örökkévalóság az időhöz tartozik. Tévedés az is, ha azt mondjuk, amit Arisztotelész, hogy az idő a mozgás mértéke, mert a mozgás az időben történik, és nem magyarázhatja az időt. Van Szent Ágostonnak egy nagyon szép mondása, amely így hangzik: *Non in tempore, sed cum tempore Deus creavit coela et terram* (azaz: Nem az időben, hanem az idővel teremtette Isten az eget és a földet.) A Genézis első versei nemcsak a föld teremtésére vonatkoznak, nemcsak a tenger, a föld, a sötétség, a fény teremtésére, hanem az idő kezdetére is. Nem volt

idő előbb: a világ az idővel kezdett létezni, és azóta minden egymás után következik.

Nem tudom, hogy a transzfinit számok fogalma, amiről az előbb beszéltem, segít-e rajtunk. Nem tudom, hogy képzeletem elfogadja-e ezt az ideát. Nem tudom, hogy az önök képzelete el tud-e fogadni olyan mennyiségeket, amelyeknek a részei nem kisebbek, mint az egész. A természetes szám-sor esetében elfogadjuk, hogy a páros számok száma egyenlő a páratlan számok számával, vagyis végtelen; hogy 365 hatványa egyenlő a végösszeggel. Miért ne fogadnánk el az idő két pillanatának eszméjét? Miért ne fogadnánk el a 7 és 4 perc ideáját, és a 7 és 5 perc ideáját? Elég nehéznek tűnik elfogadni, hogy e két pillanat között pillanatok végtelen vagy transzfinit száma helyezkedik el.

Bertrand Russell azonban arra kér bennünket, hogy ily módon képzeljük el.

Bernheim azt mondta, hogy Zénón paradoxonjai az idő térbeli fogalmán alapultak. Hogy valójában az, ami létezik, az az életlendület, és azt nem lehet részekre osztani. Például, ha azt mondjuk, hogy mialatt Akhilleusz egy métert fut, a teknősbéka egy decimétert, ez hamis, mert azt mondjuk, hogy Akhilleusz nagy léptekkel halad az elején, a végén pedig a teknősbéka lépteivel. Azaz olyan mértékeket alkalmazunk az időre, amelyek a térre vonatkoznak. De másképp is fogalmazhatunk – ez William James megoldása –: tegyük fel ötpercnyi idő elmúlását. Ahhoz, hogy az öt perc leteljen, előbb le kell telnie az öt perc felének. Ahhoz, hogy két és fél

perc leteljen, ahhoz előbb le kell telnie a két és fél perc felének. Ahhoz, hogy a fele leteljen, előbb le kell telnie a fél felének és így tovább a végtelenségig, úgyhogy az öt perc soha nem telik le. Íme Zénón aporiái az időre alkalmazva, ugyanolyan eredményel.

Vagy vehetjük a nyíl példáját is. Zénón azt mondja, hogy a nyíl röptének minden pillanatában mozdatlan. Vagyis a mozgás lehetetlen, mert a mozdatlanságok összege nem adhat mozgást.

Am ha azt gondoljuk, hogy létezik reális tér, akkor ezt a teret végül is fel lehet osztani pontokra, noha a tér végtelen számú részre osztható. Ha egy valóságos térre gondolunk, az is felosztható pillanatokra, a pillanatok pillanataira, egységek egységeire.

Ha azt gondoljuk, hogy a világ nem más, mint a képzeletünk, ha azt gondoljuk, hogy mindannyian más-más világot álmodunk, miért ne tehetnénk fel, hogy egyik gondolattól a másikig gondolkozunk, és hogy ezek a felosztások nem léteznek, tekintve, hogy nem érezzük őket? Csak az létezik, amit érzékelünk. Csak érzékeléseink léteznek, csak érzelmeink. De ez a felosztás imaginárius, nem valóságos. Van aztán egy másik idea is, amelyet az emberek többsége oszt, ez pedig az idő egységének eszméje. Ezt Newton állapította meg, de már Newton előtt ez volt a közmegegyezés. Amikor Newton a matematikai időről beszélt – az egyetlen időről, amely végigfolyik az egész világegyetemen –, ez az idő üres helyeken folyik, a csillagok között folyik, egyenletesen folyik. De Bradley angol metafizikus

azt mondta, hogy nincs rá semmi ok, hogy ezt fel-tételezzük.

Feltehetjük – mondta –, hogy különböző, egy-mással össze nem függő idősorok vannak. Vegyünk egy sort, amelyet a, b, c, d, e, f...-nek nevezhe-tünk. Ezek az adatok kapcsolatban vannak egymás-sal: az egyik későbbi, mint a másik, egy másik ko-rábbi, mint az egyik, az egyik egyidejű a másikkal. De elképzelhetünk egy másik sort, s azt nevez-hetjük alfa, béta, gamma stb.-nek. Egyéb idősoro-kat is elképzelhetünk.

Miért képzelnénk el egyetlen idősort? Nem tu-dom, hogy az önök képzelete elfogadja-e ezt az ideát. Azt az ideát, hogy több idő van, és hogy ezek az idősorok – noha a sorok tagjai korábbiak, egy-idejűek vagy későbbiek egymáshoz képest –, maguk az idősorok se nem korábbiak, se nem későbbiek, se nem egyidejűek. Különböző idősorok. Ezt vala-mennyiünk tudatában elképzelhetjük. Gondolha-tunk például Leibnizre.

Az idea az, hogy mi valamennyien különböző eseménysorokat élünk meg, és ez az eseménysor lehet párhuzamos más eseménysorokkal, és lehet nem párhuzamos. Miért ne fogadnánk el ezt az esz-mét? Az ötlet nem lehetetlen; tágasabb világot, különösebb világot nyújtana számunkra, mint a je-lenlegi. Az eszme úgy szól, hogy nem egyetlen idő van. Azt hiszem, ezt az eszmét védelmezi bizonyos módon a modern fizika, amelyet nem értek és nem ismerek. Azt, hogy többféle idő van. Miért tételez-nénk fel egyetlen időt, egy abszolút időt, mint Newton?

Térjünk most vissza az örökkévalóság témájához, az örök ideájához, amely valami módon meg akar nyilvánulni, s amely térben és időben nyilvánul meg. Az örök az archetípusok világa. Az öröklétben nincsenek háromszögek. Egyetlen háromszög van, amely se nem egyenlő oldalú, se nem egyenlő szá-rú, se nem derékszögű. Ez a háromszög mind há-romféle egyidejűleg és egyik sem. Az a tény, hogy ezt a háromszöget nem lehet elképzelni, nem szá-mít; ez a háromszög létezik.

Vagy például lehet az ember archetípusának idő-ben létező és halandó kópiája. Itt vetődik fel az a kérdés, hogy vajon minden egyes embernek meg- van-e a saját platóni archetípusa? Az abszolútum meg akar nyilvánulni, és az időben nyilvánul meg. Az idő az örökkévalóság képmása.

Úgy vélem, ez utóbbi megállapítás segít bennün- ket abban, hogy megértsük, miért szukcesszív az idő. Az idő azért szukcesszív, mert miután az örök-kévalóból lépett ki, vissza akar térni az örökkévaló-ba. Vagyis a jövő eszméje megfelel annak a vá-gyunknak, amely a kezdetekhez akar visszatérni. Isten megteremtette a világot; az egész világ, a te-remtmények egész univerzuma vissza akar térni ahhoz az örök forráshoz, amely időtlen, amely nem korábbi és nem későbbi, mint az idő, amely kívül van az időn. És ez már megmaradna az életlendü- letben. És az a tény is, hogy az idő folytonos moz-gásban van. Vannak, akik tagadták a jelent. Vannak metafizikusok Hindusztánban, akik azt mondják, hogy nem létezik az a pillanat, amikor a gyümölcs lehull. A gyümölcs vagy le fog esni, vagy már a föl-

dön van, de nincs olyan pillanat, amelyben éppen esne.

Milyen furcsa elgondolni, hogy abból a három időből, amivé az időt felosztottuk – múlt, jelen, jövő –, a legnehezebb, a legkevésbé megragadható a jelen! A jelen éppannyira megragadhatatlan, mint a pont. Mert ha kiterjedés nélkülinek képzeljük, akkor nem létezik; úgy kell elképzelnünk, hogy a látszólagos jelen egy kicsit a múltból, egy kicsit a jövőből áll. Vagyis érezzük az idő múlását. Amikor az idő múlásáról beszélek, olyasvalamiről beszélek, amit önök is mindnyájan éreznek. Ha a jelenről beszélek, egy absztrakt lényről beszélek. A jelen nem közvetlen adata tudatunknak.

Úgy érezzük, hogy tovasiklunk az idővel, azaz gondolhatjuk azt, hogy a jövőből haladunk a múlt felé, vagy a múltból a jövő felé, de nincs olyan pillanat, amikor azt mondhatnánk az időnek: „oly szép vagy! Állj, maradj velem!”, ahogy Goethe akarta. A jelen nem áll meg. Nem képzelhetünk el tiszta jelent: semmis lenne. A jelenben mindig ott van a múlt egy részecskéje, a jövő egy részecskéje. És erre mintha szüksége volna az időnek. Tapasztalataink szerint az idő mindig azonos Hérakleitosz folyójával, még mindig ehhez az antik példabeszédhez tartjuk magunkat. Mintha annyi évszázad alatt nem lett volna semmi haladás. Mi vagyunk Hérakleitosz, aki tükörképét nézi a folyóban, és azt gondolja, hogy ez a folyó már nem az a folyó, mert víze kicserélődött, és hogy ő nem Hérakleitosz, mert e pillanat és a legutóbbi alkalom között más személy-

lyé vált. Vagyis változók és állandók vagyunk. Lényegünket tekintve titokzatosak vagyunk. Mi lenne belőlünk emlékezetünk nélkül? Ez a memória jó részt felejtésből áll, de lényeges. Nem fontos, hogy én emlékezzem arra, hogy Palermóban, Adroguéban, Genfben, Spanyolországban éltem, ahhoz, hogy az legyek, aki vagyok. Ugyanakkor azt kell éreznem, hogy nem az vagyok, aki ezeken a helyeken élt, hogy más vagyok. Ez az a probléma, amelyet soha nem fogunk tudni megoldani: a változó identitás problémája. Sőt talán maga az a szó, hogy változás, már az is elegendő. Hiszen, ha valaminek a változásáról beszélünk, nem mondjuk azt, hogy azt a valamit valami mással helyettesítjük. Azt mondjuk: A növény növekszik. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy egy kicsiny növényt egy naggyal kell helyettesíteni. Azt akarjuk mondani, hogy ez a növény valami mássá válik. Íme az állandóság ideája a tűnékenyben.

A jövő eszméje igazolná Platónnak azt az eszméjét, miszerint az idő az örökkévaló mozgó képe. Ha az idő az örökkévaló képe, a jövő a lélek jövő felé irányuló mozgása. A jövő viszont az örökhöz való visszatérés lenne. Életünk tehát szakadatlan agónia. Amikor Pál apostol azt mondja: „Mindennap meghalok” – nemcsak egy patetikus kifejezést használ. Az az igazság, hogy mindennap meghalunk, és mindennap megszületünk. Egyfolytában születünk és haldoklunk. Ezért az idő problémája jobban érint bennünket, mint a többi metafizikai kérdés. Mert a többi absztrakt. Az idő problémája a mi

problémánk. Ki vagyok én? Kicsoda bármelyikünk is? Kik vagyunk? Talán egyszer megtudjuk. Talán nem. De addig is, mint Szent Ágoston mondta, a lelkem ég, mert meg akarom tudni.

(1978. június 23.)

Tóth Éva fordításai

SZÍNHÁTEK

y Paul Claudelhoz méltalált követően semmi-
d majd bennünket, amit
a *Purgatórium*-ban és a
képpen értelmezhetjük
megjegyzését, amit egy
latraméltó cikkben tett.
ez a megjegyzés, hogy
tásos, hogy a költemény
hajlamosak vagyunk azt
pontosan olyannak kép-
ennek a művében lefesti.
hogy Dante azt képzelte,
lé tárul majd a fordított
gy látni fogja a Purgató-
a Paradicsom körkörös
árnyakkal (a klasszikus
lgetni, akik közül többen
salognak majd vele.
éptelenség. Claudel meg-
zik, hogy mit gondolnak
olnák, maguk is rájönne-
nem arra, hogy mit érez-
utja meg őket az olvasás

s cáfolhatjuk Claudel vé-
Dante fiának tulajdonított

Az idő fogalma

2.

A következő megfontolások az időről szólnak.
Mi az idő?

Ha az idő a maga értelmét az örökkévalóságban nyeri el, akkor onnan kiindulva kell megértenünk is. Ezáltal a következő vizsgálódás kiindulópontja és menete már elénk is rajzódik – az örökkévalóságtól az időhöz. Ez a kérdésfeltevés mindazonáltal csak a mellett az előfeltevés mellett állja meg a helyét, hogy a nevezett kiindulóponttal ténylegesen rendelkezünk, tehát hogy az örökkévalóságot ismerjük és kellőképpen értjük. Ha azonban az örökkévalóság valami más volna, mint az üres mindig-lét [Immersein], az αἰ, ha Isten volna az örökkévalóság, akkor az időre vonatkozó fejtegetés előbb jelzett módjának mindaddig zavarban kellene leledznie, amíg Istent nem ismeri, s a rá vonatkozó kérdést nem érti. Ha az Istenhez való hozzáférés a hit, és az örökkévalóságba való belebocsátkozás nem más, mint ez a hit, akkor a filozófia sohasem fogja birtokolni az örökkévalóságot, az örökkévalóság pedig így módon az időről folyó diskusszió lehetséges szempontjaként metodikailag sohasem lesz igénybe vehető. Ezt a zavart a filozófia sohasem küszöbölheti ki. Így hát a teológus az idő igazi szakértője; s ha emlékezetem nem csal, a teológiának többszörösen is dolga van az idővel.

Először: a teológia az emberi ittlétről [Dasein] szól, mint Isten előtti létről – időbeli létéről az örökkévalósághoz való viszonyában. Istennek magának nincs szüksége teológiára, létezését nem a hit alapozza meg.

Másodszor: a keresztény hitnek önmagában vonatkoznia kell arra [Bezug haben], ami az időben történt – miként ama időben halljuk, amelyről azt mondják: az az idő volt, „amelyben eljött az időnek a teljessége...”¹

A filozófus nem hívó.² Ha a filozófus az időre kérdez, akkor el van tökélve rá, hogy az *időt az időből értse meg*, illetve az *αἰón*-ból, amely úgy néz ki, mint az örökkévalóság, ám az időbeli lét pusztá származékaként lepleződik le.

A következő tárgyalásmód nem teológiai. Teológiai szempontból – s Önökön múlik, hogy így értik-e – az idő e tárgyalásának csak az lehet az értelme, hogy az örökkévalóságra vonatkozó kérdést nehezebbé tegye, megfelelő módon előkészítse, és voltaképpen kérdésfeltevessé formálja. E tárgyalásmód azonban nem is filozófiai, amennyiben nem tart igényt rá, hogy az idő valamely általánosan érvényes rendszeres meghatározását nyújtsa, olyat, amelynek az idő mögé, a többi kategória összefüggésébe kellene visszakérdeznie.

A következő megfontolások talán egyfajta *előtudományba* tartoznak, amelynek a dolga a következő: utánajárni annak, hogy végső fokon mit érthetünk azon, amit a filozófia és a tudomány, azaz az emberi ittlét kifejező-értelmező beszéde önmagáról és a világról mond. Ha tisztába jövünk azzal, mi egy óra, akkor ezáltal a fizikában megtestesülő megragadási módot aktivizáljuk, s ezáltal azt a módot,

ahogy az időnek alkalma nyílik megmutatkozni. Egy ilyesfajta előtudomány, amelynek a keretein belül ez a vizsgálódás mozog, abból a – talán makacs – előfeltevésből táplálkozik, hogy a filozófia és a tudomány a fogalom elemében mozog. Lehetősége pedig abban áll, hogy minden egyes kutató világossá teszi önmaga számára: mi az, amit ért, s mi az, amit nem ért. Ez az előtudomány felvilágosítással szolgál arról, vajon valamely tudományos kutatás valóban eljutott-e saját tárgyához, avagy csak szavakban állítja azt, igazából pedig valamely, az illető tárgyra vonatkozó áthagyományozott és elhalt tudásból táplálkozik. Az ilyen utánajárás olyasvalami lehet, mint mondjuk a rendőrség szolgálata a tudományok seregszemléjén: bár alárendelt, ám időnként sürgetően szükséges tevékenység, mint egyesek vélik. Viszonya a filozófiához pusztán abban a kíséretben merül ki, hogy időnként a régieknél házkutatást tart, s megnézi, ők miképp tették a maguk dolgát.³ A következő vizsgálódás csak annyiban közös a filozófiával, hogy nem teológiai jellegű.

Mindenekelőtt hasznos lesz néhány előzetes utalás a mindennapokban fölbukkanó időre: a természeti időre és a világidőre. Az érdeklődést aziránt, hogy mi az idő, napjainkban a fizika fejlődése keltette fel azáltal, hogy az ebbéli megragadás és meghatározás alapelveit – a természet egy tér-időbeli vonatkozási rendszerben történő mérésének alapelveit – vizsgálódás tárgyává tette. Ennek a kutatásnak a jelenlegi állását az einsteini relativitáselmélet rögzíti. Ebből néhány tétel: a tér önmagában semmi, nincs abszolút tér. A tér csupán a benne levő testek és energiák által lé-

tezik. (Egy régi arisztotelészi tétel:) De az idő is semmi. Az idő csupán a benne lejátszódó események következtében áll fenn. Nincs abszolút idő, sem pedig abszolút egyidejűség.⁴ Ha csak destruktív vonásait nézzük, könnyen át lehet siklani ezen teória pozitív vonásai felett, hogy tudniillik tetszőleges transzformációkkal szemben épp a természeti folyamatokat leíró egyenletek invarianciáját igazolja.

Az idő az, amiben az események lejátszódnak.⁵ A természeti-lét létének alaplómódjával, a változással, helyváltoztatással, előremozgással összefüggésben ezt már Arisztotelész is látta: *ἔπει οὖν οὐ κίνησις, ἀνάγκη τῆς κινήσεως τι εἶναι αὐτόν*:⁶ „Mivel az idő maga nem mozgás, szükséges, hogy valamiképpen a mozgáshoz legyen köze”. Az idővel mindekelőtt a változó létezőkben találkozunk, abban, ami változó módon létezik. A változás az időben történik. Miként bukkanunk rá az időre előzetesen ebben a felbukkanási módban, azaz a változó dolgok amiben-jében? Vajon itt úgy adódik, mint önmaga, abban a tekintetben, hogy micsoda? Az idő olyan explikációja, mely innen indul ki, vajon képes-e jótállni azért, hogy ezáltal az idő úgyszólván kiadja magából azokat az alapvető fenoméneket, melyek sajátlagos létében meghatározzák? Avagy a fenomének alapjainak felkutatásában valami másra vagyunk utalva?

Miként jelenik meg az idő a fizikus számára? Az idő megragadása és meghatározása itt mérésjellegű. A mérés adja a mennyi ideig-et és a mikort, a mettől meddig-et. Az óra mutatja az időt. Az óra nem más, mint fizikai rendszer, melyen az azonos időbeli állapotváltozások állandóan ismétlődnek a mellett a feltétel mellett, hogy ezt a fizikai rendszert nem befo-

lyásolják külső behatás általi változások. Az ismétlődés ciklikus. Minden periódusnak azonos időtartama van. Az óra állandóan ismétlődő azonos tartamot ad, amelyhez az ember mindig vissza tud térni. Ezen tartamkiterjedés felosztása tetszőleges. Az óra annyiban méri az időt, amennyiben valamely történés tartamának kiterjedését az óra azonos állapotváltozásával vetjük össze, s innen kiindulva a maga mennyijének, mennyiségének tekintetében számszerűen meghatározzuk.

Milyen tapasztalatot szerez nekünk az óra az időről? Az idő valami olyan, amiben egy most-pont tetszőlegesen rögzíthető, úgy, hogy két különböző időpontból az egyik mindig korábbi, a másik későbbi. Eközben az idő egyetlen most-pontját sem tüntettük ki a többihez képest. A most-pont mint most nem más, mint egy későbbi lehetséges korábbi; mint későbbi pedig egy korábbi későbbije. Ez az idő teljességgel egynemű, homogén. Csak mert az idő homogénként konstituálódik – csak ezért mérhető. Az idő tehát nem egyéb, mint lefutás, amelynek stádiumai egymással a korábban és a későbbben viszonyában állnak. Minden korábbi és későbbi egy mostból határozható meg, amely azonban önmaga tetszőleges. Ha órával közeledünk egy történéshez, akkor az óra a történetet kifejezetté teszi – nem is annyira tartamának hosszúsága, mint inkább a mostban való lefutása tekintetében. Az elsődleges meghatározás, amit az óra mindenkornyújt, nem a jelenben folyó idő hosszúságának, mennyijének megadása, hanem a most mindenkori rögzítése. Ha előhúszom az órát, akkor elsőként azt mondom: „Most kilenc óra van; harminc perce annak, hogy az történt. Három óra múlva tizenkettő.”

Az idő most, abban a pillanatban, amikor az órára nézek – mi ez a most? Most, hogy ezt teszem; most, hogy például kialszik itt a fény. Mi ez a most? Mi a most? Én rendelkezem a most felett? Én vagyok a most? Mindenki más a most? Akkor viszont az idő én volnék, és mindenki más volna az idő. Egymással való létünkben mi volnánk az idő – senki és mindenki. Én vagyok-e a most, vagy csak az, aki ezt mondja? Órával a kezében vagy anélkül? Most, este, reggel, ma éjszaka, ma: olyan órába ütközünk itt, amelyet az emberi ittlét már eleve magával hozott – nappal és éjszaka változásának természetes órájába.

Hogy' is van az, hogy az emberi ittlét, minden zsebóra és napóra előtt, már órára tett szert? Vajon én rendelkezem az idő létevel, és a mostba magamat is belegondolom? Én magam vagyok a most, és létezésem, ittlétem az idő? Avagy végső fokon az idő maga az, ami bennünk órára tett szert? A *Confessiones* XI. könyvében Augustinus a kérdést egészen odáig élezte, hogy azt kérdezte: vajon maga a szellem az idő? De Augustinus itt meg is állt a kérdésben: „In te, anime meus, tempora metior; noli mihi obstrepere: quod est; noli tibi obstrepere turbis affectionum tuarum. In te, inquam, tempora metior; affectionem quam res praetereuntes in te faciunt, et cum illae praeterierint manet, ipsam metior praesentem, non eas quae praeterierunt ut fieret: ipsam metior, cum tempora metior.”⁷ Parafrázálva: „Benned mérem, szellemem, az időket; téged mérlek, amikor az időt mérem. Ne hozz zavarba a kérdéssel: miképp van ez? Ne vigyél rá, hogy hamis kérdés által eltekintsek tőled. Ne állj te magad az útba, s ne zavarod össze, ami téged magadat érint. Benned,

mondom újra és újra, benned mérem az időt. A futólag felbukkanó dolgok hangoltságot [Befindlichkeit] keltenek benned, amely fennmarad, míg a dolgok eltűnnek. A hangoltságot mérem a jelenbeli ittlétben, nem a dolgokat, melyek elmúlnak, hogy ők felkeltsék. Hogy magamat hangoltan találok – ismétlem: ez az, amit mérek, amikor az időt mérem.”

A kérdés, mi az idő, figyelmünket az ittlétre irányította, amennyiben ittlétben [Dasein] azt a létezőt értjük a maga léteben, amelyet emberi életként ismerünk; erre a létezőre létének *mindenkoriságában* [Jeweiligkeit]; a létezőre, amely mi magunk mindannyian vagyunk, amelyre mindegyikünk az alapvető kijelentésben gondol: „Vagyok”. Az a kijelentés: „én vagyok” – az emberi ittlét jellegű létről tett voltaképpeni kijelentés. Ez a létező a maga mindenkoriságában az enyémként van.

De vajon szükség volt-e erre a körülményes fejtegetésre ahhoz, hogy az ittlétbe ütközzünk? Nem lenne elég az utalás, hogy a tudat aktusai, a lelki folyamatok időben vannak – még ha ezek az aktusok olyasvalamire irányulnak is, amelyet magát nem az idő határoz meg? Kétségkívül kerülő utat tettünk meg. Ám az időt érintő kérdés szempontjából minden azon múlik, hogy olyan választ találjunk rá, amelyből az időbeli-lét különböző módjai érthetővé válnak, s hogy kezdettől fogva láthatóvá tegyük annak, ami az időben van, lehetséges összefüggését azzal, ami a voltaképpeni időbeliség–időiség [Zeitlichkeit].

A természeti idő, mint ami régóta ismert és tárgyalt, biztosította eleddig a talajt az idő explikációja számára. Amennyiben az emberi lét sajátos értelemben volna az időben, úgy-

hogy róla volna leolvasható, mi az idő, úgy ezt az ittlétet kellene jellemeznünk léte alapmeghatározottságaiban. Akkor épp az volna a helyzet, hogy a – helyesen értett – időbeli-lét, idői-lét [Zeitlichsein] volna az ittlét alapvető ki-jelentése saját létét illetően. De még így is arra van szükség, hogy előzetesen felmutassuk magának az ittlétnek némely alapstruktúráját.

1. Az ittlét az a létező, amely *világban-való-létként* [In-der-Welt-sein] jellemezhető. Az emberi élet nem valamiféle szubjektum, melynek egyfajta bravúrt kellene végrehajtania ahhoz, hogy a világba jusson. Ittlét mint világban-való-lét azt jelenti: oly módon lenni a világban, hogy ez a lét annyit tesz: tenni-venni a világgal, nála időzni az elvégzés, előállítás, elintézés, vagy akár a szemlélődés, kérdezősködés, a megfigyelő, összehasonlító meghatározás egyik vagy másik módján. A világban-való-lét *gondozásként* [Besorgen] jellemezhető.

2. Az ittlét mint világban-való-lét egyúttal *egymással-való-lét*, másokkal való lét is: annyi, mint másokkal megosztani ugyanazt a világot, egymással találkozni, egymással lenni az egymásért lenni módján. Am ez az ittlét egyúttal annyi is, mint meglenni mások számára – ti. úgy, ahogy egy kő létezik, melynek nincs világa, s nem is gondozza azt.

3. Egymással a világban lenni, a világot az egymással-való-lét módján bírni: mindennek sajátos létmeghatározottsága van. A világ ittlétének alapmódja, mely ittlétet egymással közösen megosztanak: a *beszélés* [Sprechen]. A beszélés, a beszéd teljességét tekintve: önmagunkat *kifejező*, valamely *másikkal/valamiről* folytatott beszéd. Az ember világban-való-

léte túlnyomórészt a beszédben játszódik le. Ezt már Arisztotelész tudta. Abban, amiként az ittlét a maga világában arról a módról beszél, ahogy világával tesz-vesz, már egyúttal az *ittlét önértelmezése* is vele együtt van adva. Az ittlét azt mondja ki, hogy mindenkor miként érti, minek tekinti magát. Az egymással beszélésben, abban, amit az ember így körülbeszél, mindenkor benne rejlik a jelen valamely önértelmezése, amely ebben a beszélgetésben tartózkodik.

4. Az ittlét olyan létező, amely „én vagyok”-ként határozza meg magát. Az ittlét számára az „én vagyok” *mindenkorisága* meghatározó. Éppoly elsődlegesen, miként az ittlét világban-való-lét, egyúttal az *én* ittlétem is. Az ittlét *mindenkor a sajátom* – és *mint sajátom: mindenkori*. Ha ezt a létezőt a maga létjellegében kell meghatároznunk, a mindenkoriságtól – mint ami mindig az enyém – nem tekinthetünk el. *Mea res agitur*. Minden alapvető jellegnek a mindenkoriságban kell összetalálkoznia – a mindenkoriságban, amely *mindig az enyém*.

5. Amennyiben az ittlét olyan létező, amely én vagyok, s egyúttal egymással-való-létként határozódik meg, úgy az én ittlétem többnyire és átlagosan nem én magam vagyok, hanem mások; másokkal vagyok, és a mások éppúgy megint másokkal. A mindennapiságban senki sem önmaga. Hogy micsoda ő, s miként van – az épp a senki: egyik sem, és mégis mindannyian együtt. Mindannyiukra az jellemző, hogy nem önmaguk. Ez a senki, mely minket magunkat a *mindennapiságban* él: „az-ember”. Az-ember azt mondja, az-ember azt hallja, az-ember odavan érte, az-ember törődik vele. „Az-ember” makacs uralma dönt ittlétem lehetőségei felől, s ebből a nivellálásból kiin-

dulva válik lehetségessé az „én vagyok”. Az a létező, amelyben az „én vagyok” lehetősége rejlik – ez a létező mint olyan mégis többnyire az a létező, melyet *az-ember* létez.

6. Az így jellemzett létező olyan, melynek a számára a maga mindennapi és mindenkori világban-való-létében – *a létéről van szó*. Miként a világról való minden beszédben az ittlét önmagára vonatkozó önkifejezése rejlik, úgy *minden gondozó tevés-vevés az ittlét létének gondozása*. Amivel tesz-veszek, amivel tennivalóm van, amivel foglalkozom, amihez hivatásom köt: az vagyok bizonyos értelemben én magam – s benne játszódik le ittlétem. *Az ittlét iránti gond a létet már mindenkor gondjába vette*, amint az az ittlét uralkodó értelmezésében ismeretes s megértésre kerül.

7. A mindennapi ittlét átlagosságában nem található semmiféle reflexió az énre és önmagára, ám az ittlétnek mindazonáltal megvan önmaga – nem vesztette el önmagát. Önmagát *hangolva találja* önmagánál. Abban bukkán fel önmaga számára, amivel általában tesz-vesz, amihez köze van.

8. Az ittlét mint létező nem bizonyítható, még csak fel sem mutatható. Az ittléthez való elsődleges viszony nem a szemlélés, hanem az – *„azt lenni”*. Az önmagáról való beszéléshez vagy az önértelmezéshez hasonlóan az öntapasztalás is csupán egy meghatározott kitüntetett módja annak, ahogy az ittlét időről időre bírja önmagát, ahogy megvan neki önmaga. Az ittlét értelmezését átlagosan a mindennapiság uralja; az, amit az ember az ittlétről és az emberi életről áthagyományozott módon tud – az-embertől, a tradíciótól.

Ezen létjellegek felmutatásakor minden arra az előfeltevésre épül, hogy a szóban forgó létező, önmagában, egy a létére irányuló *kifejtő-értelmező* kutatás számára hozzáférhető. Vajon helyes-e ez az előfeltevés avagy talán megingatható? Nos, valóban. Ám a nehézség nem az arra való hivatkozásból fakad, hogy az ittlét pszichológiai szemléletmódja a homályba vezet. Sokkal komolyabb nehézséget kell itt felfednünk, mint az emberi megismerés korlátozottságát – éspedig így: épp azért, hogy a zavar elől nem térünk ki, teremtjük meg azt a lehetőséget, hogy az *ittlétet létének sajátlagosságában, autenticitásában* [Eigentlichkeit] ragadjuk meg.

Az ittlét autenticitása az, ami legvégső létlehetőségét alkotja. Az ittlétet elsődlegesen önmaga ezen legvégső lehetősége határozza meg. Az autenticitás, mint az ittlét létének legvégső lehetősége, az a létmeghatározás, amelyben az előbb nevezett létjellegek mindegyike az, ami. Az ittlét megragadásakor föllépő zavar nem a megismerési képességek korlátozottságában, bizonytalanságában és tökéletlenségében gyökerezik, hanem magában a létezőben, amelyet meg kell ismerni: létének egyik alaplehetőségében.

Többek között említettük azt a meghatározást: az ittlét a mindenkoriságban van; amennyiben az ittlét az, ami egyáltalán lehet, mindig az én ittlétem. E meghatározás ezt a létet teljességgel áthatja, konstitutív. Aki egy tollvonással eltörli, elvesztette saját témáját, azt, amiről beszél.

Ám hogyan is kell ezt a létezőt létében megismerni, mielőtt létének végéhez eljutott? Hiszen hát ittlétemmel még mindig úton vagyok. Még mindig van valami, ami nem ért a végé-

A történelemnek az a szemléletmódja, amely a jelenből sarjad, a történelemben csupán a visszahozhatatlan tevékenykedést látja: azt, hogy mi minden érdekes történt. Az érdekességek tárháza pedig korlátlanul szemlélhető. A szemlélés elvész anyagában. Mivel a jelennek ez a történelme és időbelisége a múlthoz egyáltalán nem jut el, ezért csak egy másfajta jelen tűnik fel horizontján. A múlt mindaddig zárva marad valamely jelen számára, amíg ez a jelen, vagyis az ittlét, maga nem válik történelmivé. Am az ittlét csak annyiban történelmi önmagában, amennyiben ő önmaga lehetősége. Az ittlét csupán a jövőiségben a saját múltja; visszatér reá a mikéntben. A visszatérés módja többek között a lelkiismeret. Csak a miként ismételhető. A múlt – amennyiben autentikus történetiségként tapasztaljuk – minden egyéb, csak nem a pusztá elmúlás. Sokkal inkább az, amire újra és újra vissza tudok térni.

A mai generáció úgy véli, eleven kapcsolatban van a történelemmel, sőt szinte túl van terhelve történelemmel. A historizmus miatt sopánkodik – *lucus a non lucendo* [értelmetlen, zavaros magyarázat]. Történelemnek neveznek valamit, ami egyáltalán nem történelem. Miután minden a történelemben olvad fel – mondja a jelen –, ismét el kellene hát jutni a történelemfelettihez. Nem elegendő, hogy a mai ittlét a jelenlegi pszeudotörténelemben veszett bele, ráadásul még időbeliségének (ti. az ittlétnek) az utolsó maradványait is arra kellene fölhasználnia, hogy magát az időből kilopja. S ezen a történetfelettséghez vezető fantasztikus úton kellene a világnézetet megtalálni. (Ez az a nyugtalanító idegenség, mely a jelenlegi kort jellemzi.)

A közönséges ittlét-értelmezés a relativizmus veszélyével fenyegetőzik. Am a relativizmustól való szorongás épp az ittléttől, az emberi létezésről való szorongás. A múlt, mint autentikus történelem, a mikéntben ismételhető. *A történelemhez való hozzáférés lehetősége abban a lehetőségben gyökerezik: mi módon képes mindenkor valamely jelen arra, hogy jövőbe futó, jövőt formáló legyen. E tétel minden hermeneutika első tétele.* E tétel az ittlét létéről mond valamit – valami olyat, ami magát a történetiséget alkotja. A filozófia sohasem fog rájönni arra, mi a történelem, amíg a történelmet csak a módszer szemléleti tárgyaként taglalja. A történelem rejtélye abban a kérdésben rejlik: mit jelent az – történelmi-nek lenni?

↓ Összefoglalóan azt mondhatjuk: az idő maga az ittlét. Az ittlét az én mindenkoriságom, ez utóbbi pedig azért képes jövőbe nyúló mindenkoriság lenni, mert előrefut a bizonyos, ám meghatározatlan elmúláshoz. Az ittlét mindig a maga lehetséges időbeli-létének egyik módján létezik. Az ittlét az idő, az idő pedig időbeli-idő [zeitlich]. Az ittlét voltaképpen azonban nem is az idő, hanem az időiség [Zeitlichkeit]. Az alap kijelentés: az idő idői [Die Zeit ist zeitlich], ezért a legautentikusabb meghatározás – s itt nem tautológiáról van szó, hiszen az időbeliség–időiség léte össze nem illő valóságot jelent. Az ittlét a maga elmúlása, önmaga lehetősége, hogy előrefut ehhez az elmúláshoz. Ebben az előrefutásban vagyok voltaképpen-autentikusan az idő – így van időm. Amennyiben az idő mindig az enyém, sokféle idő van. „Az” időről beszélni értelmetlenség; az idő idői, idők által szabdaltsá. ⁹

Ha az időt ily módon ittlétként értjük, akkor világosodik csak meg mindenekelőtt és igazán, mit jelent az időre vonatkozó áthagyományozott kijelentés: az idő a valódi *principium individuationis*. Ezt a kijelentést többnyire úgy értik, mint visszafordíthatatlan egymásra következőzést, mint jelenbeli időt s természeti időt. Ám milyen értelemben lehet az idő mint autentikus idő az individuáció elve, vagyis az, ami által az ittlét a mindenkoriságban van? Az ittlét – mely az átlagosban tartózkodik – az előre-futás jövőiségében válik először önmagává; az előre-futásban lesz láthatóvá saját egyedüli sorsának egyedüli egyszeriségeként, itt és mostjaként [Diesmaligkeit], a maga egyedüli elmúlásának lehetőségében. Ennek az individuációnak az a sajátossága, hogy nem engedi meg a kivételes esetek fantasztikus kiépülésének értelmében vett individuációt: lever minden ki-vételt. Úgy individualizál, hogy mindenkit egyenlővé tesz. A halállal összefüggésben mindenki a mikéntbe vitetik, melyet mindenki egyforma módon létezhet: olyan lehetőségbe, mely alól nincs ki-vétel vagy ki-tüntetés – a mikéntbe, melyben minden ami és micsoda porrá lesz.

Végül tegyünk egy próbát a történetiségre és az ismétlés lehetőségére. Arisztotelész gyakran szokta írásaiban lelkünkre kötni, hogy a legfontosabb dolog a helyes értelemben vett παιδεία, az eredeti bizonyosság egy olyan dologban, amely magából a dologgal való bensőséges ismeretségből nő ki – a dologgal való megfelelő bánásmód bizonyossága. Hogy itteni témánk létjellegének megfeleljünk, az időről nyilván idői módon kell beszélnünk. A kérdést, mi az idő, idői módon akarjuk hát meg-

ismételni. Az idő a miként. Amikor aziránt tudakozódunk, mi az idő, nem szabad elhamarkodottan valamely válaszba kapaszkodnunk, mondván, az idő ez és ez, hiszen így mindig csak valamely mi-t, egy micsodát mondunk ki.

Ne a választ nézzük hát, hanem ismételjük meg a kérdést. Mi is történt a kérdéssel? A kérdés megváltozott. A kérdés: „Mi az idő?”, azzá a kérdéssé lett: „Ki az idő?”. Közelebbről: mi magunk vagyunk az idő? Avagy még közelebbről: én vagyok a saját időm? Ezáltal jutok az időhöz a legközelebb, s ha a kérdést jól értem, általa minden komollyá lett. Akkor hát az efféle kérdezéssel férek hozzá legmegfelelőbbben az időhöz, ez a legmegfelelőbb bánásmód vele – az idővel, mint ami mindig az enyém.

Akkor viszont az ittlét kérdéses-lét volna.

KÖTETÜNK AZ ALÁBBI KIADÁS
ALAPJÁN KÉSZÜLT:
THOMAS MANN: DER ZAUBERBERG
GESAMMELTE WERKE BD. 2.
(BERLIN, AUFBAU, 1956)

HUNGARIAN TRANSLATION
© SZÖLLŐSY KLÁRA JOGUTÓDA

HETEDIK KIADÁS

ELŐLJÁRÓ BESZÉD

3.

Hans Castorp történetét akarjuk elbeszélni nem Hans Castorp kedvéért (mert benne az olvasó egyszerű, noha kellemes fiatalemberrel fog megismerkedni), hanem a történet kedvéért, amelyet az elbeszélésre nagymértékben érdemesnek látunk (s itt Hans Castorp javára mégis hadd említsük meg, hogy az ő történetéről van szó, és nem akármivel esik meg akármilyen történet); ez a történet régen esett, úgyszólván bevonta már a történelem nemes rozsdája, és föltétlenül a legmélyebb régmúlt igeidejében adandó elő.

Ez nem hátránya a történetnek, sőt inkább előnye; mert a történetnek múltnak illik lennie, s minél múltabb, mondhatnók, annál kedvezőbb a történetnek a maga történeti minőségében, és annál kedvezőbb az elbeszélőnek, a múlt idő varázsát mormoló felidézőjének. Hanem úgy áll a dolog történetünkkel, mint manapság az emberekkel, és közöttük nem utolsósorban a mesemondókkal: történetünk öregebb, mint ahány esztendő, élettartama nem mérhető időtartamokkal, napjai a nap pályafutásával; egy szó, mint száz multsága fokát voltaképpen nem az *Idő*-nek köszönheti, s ezzel a kijelentéssel hadd céllozzunk s utaljunk futólag e titokzatos elem kétes és sajátosan kettős természetére.

Nehogy azonban mesterségesen elhomályosítsuk a tiszta helyzetet: történetünk réges-rég múlt jellege onnan ered,

hogyan egy bizonyos, életet és tudatot mélyen meghasító határ és fordulat *előtt* játszódik... Játsszódik pedigrén, vagy – hogyan minden jelen időt gondosan kerülünk – játszódék, és játszódott ez a történet egykoron, valaha a régi világban, a nagy háború előtt, melynek kezdetével annyi minden kezdődött, aminek kezdődése alighanem még most sem maradt abba. Előtte játszódik tehát történetünk, ha nem is sokkal előtte. De vajon a történet múlt jellege nem annál mélyebb, teljesebb és mesészerűbb-e, minél közvetlenebbül „előtte” játszódik? Amellett könnyen meglehet, hogy történetünknek, rejtett természeténél fogva, még egyéb köze is van a meséhez.

Részletesen akarjuk elbeszélni, behatóan és alaposan, mert vajon mikor függött egy történet időkurtítón szórakoztató volta vagy unalmas hosszadalmassága a tértől s időtől, amelyet a történet elfoglal? A magunk részéről, a kicsinyes aprólékosság vádjától sem félve, afelé hajlunk, hogy csak az alapos lehet igazán szórakoztató.

Az elbeszélő ezek szerint nem készül el egykettőre Hansunk történetével. A hét hét napja nem lesz elegendő hozzá, de még hét hónap sem. A legokosabb, ha előre nem is tisztázza, mennyi földi idő múlik el fölötté, míg a történet bűvkörében él. Ha isten segít, tán csak nem lesz belőle hét egész esztendő!

S ezzel kezdjük el.

ta. Ócsárol minden fennállót, és ebben van valami züllött, nem tehetek róla.

– Ezt csak úgy rámondod – válaszolta Joachim megfontoltan. – De emellett van benne valami büszke, ami korántsem vall züllöttségre, hanem épp az ellenkezőjére. Settembrini mégis olyan ember, aki megbecsüli önmagát vagy az embereket általánosságban, és ez tetszik nekem benne, szerintem ez nagyon tisztességes.

– Ebben igazad van – mondta Hans Castorp. – Sőt van benne valami *szigorú*... az ember néha szinte rosszul érzeli magát a bőrében, mert olyan, mintha... mintha állandóan ellenőrizné minden cselekedetét; hidd el, nem is rossz ez a meghatározás. Akár hiszed, akár nem, az volt az érzésem, nem helyesli, hogy pokrócokat vásároltam a fekvőkúrához, mintha valami kifogása volna ellene, és valahogy megütököznék rajta.

– Ugyan! – mondta Joachim meglepetten, elgondolkozva. – Mi kifogása lehetett volna? Ezt el sem tudom képzelni. – Azzal szájába vette a hőmérőt, és könyvestül-pokrócostul kivonult az erkélyre fekvőkúrázni. Hans Castorp pedig nyomban nekifogott, hogy ebédhez megtisztálkodjék és átöltözzék, mert alig egy órácska volt már odáig.

Kitérés. Az időérzékről

Mire feljöttek az ebédől, a csomag – benne a két takaró – már ott volt a széken Hans Castorp szobájában; mindjárt fel is avatta őket, a gyakorlott Joachim oktatta a bepakolozás művészetére azzal a módszerrel, amelyet idefenn mindenki alkalmazott, s amelyet az újoncnak is mindjárt az elején meg kellett tanulnia. A pokrócokat a fekvőszékre kellett teríteni, egyiket a másik fölé, mégpedig olyan módon, hogy lábtól még jó darab lógjon a földig. Aztán az ember letelepedett, és a belső takarót maga köré csavarta: előbb hosszában hajtotta

magára hónaljig, majd alulról a lábára – ehhez az ember ülésben előre hajolt, és duplára fogta a pokróc behajtott végét –, majd a másik oldalt hajtotta rá hosszában, miközben a dupla lábesücsköt pontosan a takaró hosszanti széléhez kellett igazítani, hogy a csomag a lehető legsimábbra, legegyenletesebbre sikerüljön. Ezután a külső takaróval kellett ugyanezt az eljárást követni, ennek kezelése már jóval nehezebb volt, és Hans Castorp mint kontár kezdő bizony épp eleget nyögött, míg görnyedve-nyújtózva begyakorolta a fogásokat Joachim irányítása mellett. Ahhoz csak néhány törzsbeteg ért – magyarázta Joachim –, hogy *mindkét takarót egyszerre* csapja maga köré három biztos mozdulattal, de ez ritka, irigyletű képesség, s nemcsak sokéves gyakorlat kell hozzá, hanem természetes adottság is. A természetes adottságon Hans Castorp nagyot nevetett, míg sajgó háttal hátrahanyatlott fekhelyén; Joachim nem fogta fel mindjárt, hogy mi ebben a mulatságos, és bizonytalanul nézett rá, de aztán ő is elnevette magát.

– Úgy, ni – mondotta, mikor Hans Castorp ormótlan hengerként nyúlt el a székben, a sok tornától kimerülten; nyakazirtje alatt a simulékony párna. – Most már akkor sem történnék bajod, ha húsz fok hideg volna. – Azzal átment az üvegfal túlsó oldalára, hogy önmagát is becsomagolja.

Hans Castorp kétségbe vonta, amit öccse a húszfokos hidegről mondott, mert határozottan fázott. Minduntalan borzongás futott végig rajta, ahogy a fa boltíveken át kitekintett a szivárgó, szemerkélő nedvességbe, mely – úgy tetszett – minden pillanatban újra havazásba csaphat át. Különös egyébként, hogy a velőkéig ható nedvesség közepette az arca még mindig olyan szárazon égett, mintha túlfűtött szobában tartózkodnék. És a takarógyakorlatok képtelenül kimerítették; mi tagadás, az *Ocean Steamships* reszketve táncolt kezében, valahányszor a szeméhez emelte. Hiába, ő sem olyan hallatlanul egészséges – fenemód anémiás, amint Behrens udvari tanácsos megállapította, valószínűleg ezért olyan fagyos. Kellemetlenségeiért azonban bőségesen kárpótolta a kényel-

mes fekvés, a nyugszék nehezen kielemezhető, szinte titokzatos sajátságai, amelyeket Hans Castorp már első kifekvése alkalmával is a legnagyobb elismeréssel vett tudomásul, s amelyek most ismét boldogítóan érvényesültek. Akár a párnák minéműsége tette, akár a támla kényelmes lejtése, a karfák megfelelő magassága és szélessége vagy a takaróhenger kellemes tömörsége és rugalmassága – elég az hozzá, nem lehetett volna humánusabban gondoskodni a pihenő test jólétéről, mint ezzel a kiváló fekvőszékkel. Így hát Hans Castorp szívében megelégedés honolt amiatt, hogy két üres, békés és biztonságos óra terül el előtte, a házirend szentesítette főfekvőkúra órái, s ezt Hans Castorp, noha csak vendégségben volt odafenn, természetének nagymértékben megfelelő intézménynek érezte. Mert Hans Castorp türelmes volt, sokáig el tudott lenni foglalatosság nélkül, szerette – mindannyian emlékszünk rá – az szabad időt, melyet nem feledtet, nem emészt fel s nem riaszt el semmiféle kábító tevékenység. Négy órakor következik az uzsonnatea kaláccsal, befőttel, némi testmozgással a szabadban, majd ismét pihenés a fekvőszékben, hétkor a vacsora, mely – mint az étkezések általában – bizonyos örömdetes feszültséggel, látnivalókkal jár, utána egy-egy pillantás a sztereoszkopikus nézőkébe, a kaleidoszkóp-távcsőbe vagy a mozgókép-dobba. . . Hans Castorpnak már a kisujjában volt a napi beosztás, ha erős túlzás lenne is azt állítani, hogy már „akklimatizálódott” idefenn, ahogy mondani szokás.

Egyáltalában furcsa dolog ez az úgynevezett akklimatizálódás idegen helyen, ez a – gyakran – fáradságos beilleszkedés és átszokás, melyet az ember szinte öncélúan vállal és azzal a határozott szándékkal, hogy mihelyt befejeződött (vagy legalábbis nem sokkal utána), ismét feladja, és visszatérjen megelőző állapotába. Az ember az efféle megszakításul, közjátékkul iktatja be életébe összefüggő vonalába, mégpedig „üdülés” céljából, vagyis azért, hogy megújítsa, megeddze, áthangolja szervezetét, amely már-már abban a veszélyben forgott, hogy az élet tagolatlan egyformaságában elpuhuljon, elernyedjen,

eltompuljon. Miben áll azonban ez az elernyedés, eltompulás a túlságosan hosszúra nyúló, megszakítás nélküli rendszerességben? Nem annyira testi-szellemi kifáradásban és elhasználódásban, az élet követelményei közt való felőrlődésben (mert hiszen ez ellen az egyszerű pihenés volna a legjobb orvoság!); nem, ez az elernyedés lelki eredetű, az időélménnyel függ össze: a szakadatlan egyformaságban az a veszély fenyeget, hogy elveszítjük az időélményt; pedig ez olyan szoros rokonságban és kapcsolatban áll életérzéssel, életösztönrel, hogy az első gyengülésével föltétlenül együtt jár a második szomorú elsatnyulása. Az unalomról sok téves felfogás él az emberek között. Általában azt hiszik, hogy az újszerű, érdekes tartalom „elűzi az unalmat”, azaz megrövidíti az időt, egyhangúság, üresség pedig lassítja, gátolja az idő menetét. Ez azonban nem feltétlenül igaz. Üresség, egyhangúság megnyújthatja ugyan a pillanatot és az órát, „unalmassá” teheti, de a nagy és legnagyobb időtömegeket megrövidíti, sőt semmivé lényegteleníti. És megfordítva: a gazdag, érdekes tartalom megrövidítheti az órát vagy akár a napot, szárnyakat adhat neki, nagy egységekbe átszámítva azonban szélességet, súlyt, szilárdságot ad az idő menetének, s így a tartalmas esztendő sokkal lassabban múlnak, mint ama szegényesek, üresek, könnyűk, melyeket a szél kerget, s elrepülnek. Amit unalomnak, hosszadalmasságnak hívunk, ezek szerint inkább az idő beteges megrövidülése, ennek oka pedig az egyhangúság; a szakadatlan egyformaságban a nagy időtartamok is szívdermesztő módon összezsugorodnak: ha egyik nap olyan, mint a másik, akkor valamennyi egy napnak tetszik, s teljes egyformaság esetén a leghosszabb élet is rövidnek érződne, és észrevétlenül repülne el. A megszokás az időérzék elszenderedése vagy legalábbis elfásulása; nyilván az is megszokáson alapul, hogy fiatal éveinket lassan éljük, későbbi életünk azonban egyre gyorsabban, sietősebben pereg. Tudjuk jól, hogy új megszokások, átszokások beiktatása az egyetlen mód rá, hogy életünket visszatartsuk, időérzékünket felfrissítsük, időátélé-

sünket megifjúsítjuk, megerősítjük, meglassítjuk, s ezzel életkedvünket, életérzésünket általában megújítjuk. Ez a célja minden hely- és levegőváltásnak, nyaralásnak, ebben rejlik az epizód és a változatosság üdítő mivoltának titka. Az első napok új tartózkodási helyünkön „fiatalosan” telnek, azaz erőteljesen, szélesen hömpölyögnek; ez körülbelül hat-nyolc napig tart. Azután abban a mértékben, ahogy az ember „akklimatizálódik”, a napok lassú rövidülését észlelhetjük: aki csüng az életben, vagy jobban mondva, aki szeretne belekapaszkodni az életbe, borzadva észleli, hogy a napok megint kezdenek könnyebben és *elsuhanni*; az utolsó hét – tegyük fel, a négyhetes tartózkodás utolsó hete – már kísérteties gyorsasággal repül és illan. Időérzékünk felfrissülése persze tovább hat, s ha a kikapcsolódás után visszatérünk rendszeres életünkbe, ismét érvényesül; az otthoni első napokat a változatosság után megint csak újonnan, szélesen, fiatalos módon éljük meg, de csak az első néhányat: mert a rendszerességbe gyorsabban szokunk ismét vissza, mint amilyen gyorsan a rendszer megszegésébe beleszoktunk; és ha időérzékünket elköptatta az öregség, vagy sohasem volt erősen kifejlődve (ami az életérőeredendő hiányának jele), akkor nagyon hamar elszunnyad megint, és már huszonnégy óra múltán úgy tetszik, mintha sosem lettünk volna távol, és az utazást egy éjszaka álmodtuk volna csupán.

Ezt az elmefuttatást csak azért illesztettük ide, mert a fiatal Hans Castorp efféléket forgatott agyában, amikor néhány napelteltével így szólt unokaöccséhez (és ránézett véreerekkel márványozott szemével):

– Valóban különös, nem győzök csodálkozni rajta, hogy milyen hosszúnak tetszik az idő eleinte az idegenben... Arról természetesen szó sem lehet, hogy unatkozzam, ellenkezőleg, mondhatom, remekül szórakozom. De ha visszanézek, szóval retrospektíve, érted, akkor úgy rémlik, mintha isten tudja, milyen régóta volnék idefenn, és egy örökkévalóság választana el attól a perctől, amikor megérkeztem, és nem fog-

tam fel mindjárt, hogy már itt vagyok, és te azt mondtad: „Szállj csak le!”... Emlékszel? Ennek az égvilágon semmi köze az idő méréséhez, sem az értelemhez, ez tisztára érzés dolga. Persze ostobaság lenne azt mondani: „Azt hiszem, már két hónapja vagyok idefenn”... hiszen ez *nonsens* lenne. Csak annyit mondhatok: „Nagyon régen.”

– Persze – mondta rá Joachim; szájában a hőmérő. – Nekem is jó, hogy itt vagy, mert azóta beléd kapaszkodhatok bizonyos mértékig. – És Hans Castorp jót nevetett rajta, hogy Joachim ezt ilyen egyszerűen, minden magyarázat nélkül kijelenti.

Hans Castorp a francia társalgást gyakorolja

Nem, korántsem szokott még bele az itteni életbe, sem ami a fenti életmód sajátosságainak ismeretét illeti (ezt az ismeretet néhány nap alatt nem sajátíthatta el, sőt, amint magának is, Joachimnak is megvallotta, erre három hét sem elég) – sem ami szervezetének alkalmazkodását illeti a „fenti” roppant különleges légköri viszonyokhoz; ez az alkalmazkodás neheze esett, rendkívül neheze, sőt úgy látszott, egyáltalában nem sikerül.

A normális hétköznapi tisztán tagolva, gondosan szervezve gördült, az ember hamarosan belejött és megszokta, beilleszkedett kocogó menetébe. A hét keretében azonban és a nagyobb időegységek során bizonyos szabályos változatosság tagolta a napokat, mely csak fokozatosan mutatkozott, az egyik változat akkor köszöntött be első ízben, mikor a másik már többször megismétlődött; és Hans Castorpnak még a napi jelenségeket, tárgyakat és arcokat illetően is lépten-nyomon akadt tanulnivalója, a felületesen látottakat el kellett mélyíteni és újat befogadni fiatalos fogékonysággal.

Ama kurta nyakú, potrohos edények például, amelyek a fo-

KÖTETÜNK A KÖVETKEZŐ KIADÁS
ALAPJÁN KÉSZÜLT:

THOMAS MANN: DER ZAUBERBERG
GESAMMELTE WERKE BD. 2
(BERLIN, AUFBAU, 1956)

HUNGARIAN TRANSLATION
© SZŐLLŐSY KLÁRA JOGUTÓDA

HETEDIK KIADÁS

HATODIK FEJEZET

4.

Változások

Mi az idő? Titok – léttelen és mindenható. A jelenségek világának feltétele, mozgás, mely a testek térbeli létezésével s mozgásával párosul és vegyül. De vajon nem volna-e idő, ha mozgás nincsen? Nem volna mozgás, ha nincs idő? Rajta, kérdezz! Vajon az idő a tér függvénye? Vagy megfordítva? Vagy azonos a kettő? Kérdezhetsz váltig! Az idő tevékeny, igei jellege is van, érlel és „időzít”. Mit időzít? Változást. *A most nem akkor, az itt nem ott*, mert a kettő közt mozgás van. Mivel azonban a mozgás, mellyel az időt mérjük, körben jár, s önmagába záródik, ezt a mozgást és változást szinte éppúgy nevezhetnők nyugalomnak és mozdulatlanságnak; mert az *akkor* állandóan megismétlődik a *most*-ban, az *ott* az *itt*-ben. Mivel továbbá véges idő és korlátozott tér a legkétségbeesettebb erőfeszítéssel sem képzelhető, az emberiség elhatározta, hogy az időt és a teret öröknek és végtelennek „tekinti” – azaz az elgondolással nyilván, hogy ez, ha nem is éppen jól, de mégis valamivel jobban sikerülhet. De az öröknek, a változhatatlannak a kitűzése nem egyértelmű-e minden korlátozottnak és végesnek logikai és aritmetikai megsemmisítésével, zérusra való redukálásával? Lehetséges-e az örökben egymásutániség, a végtelenben egymásmellettség? Hogyan férnek meg az örök és a végtelen segédhipotéziseivel olyan fogalmak,

mint távolság, mozgás, változás vagy akár csak körülhatárolt testek létezése a mindenségben? Kérdezz, ne csüggedj!

hát nem a főnökség felé, de mégis unokafivére, sőt asztaltársasága előtt.

2

Gaffky-skála volt az, amely ellen Joachim fellázadt, nyíltan kétségbe vonta hitelét és tekintélyét – nem *egészen* nyíltan, te-

6

szemben; helyesebben, lelkiismerete azt súgta, hogy Joachim abban, amiről nem beszéltek ugyan, de amiről Joachim két-

7

emberek jellegzetes önhittségével úgy viselkedett, hogy őt tette: működésének mintegy a színpalak mögött kell lejátszódnia, a hozzátartozók szeme elé csupán a kegyeletteljes-díszes eredmények kerülhetnek; ez sehogy sem tetszett Hans Castorpnak, és gyanakvást ébresztett benne. Helyeselte ugyan, hogy Frau Ziemssen vonuljon vissza szobájába, magamagát azonban nem engedte kitessékelni, hanem benn maradt és közreműködött: a forma hóna alá nyúlt, úgy segített átvinni az ágyról a koporsóba, melynek leplén, rójtos vánkósán magasan, ünnepélyesen elhelyezték Joachim földi maradványait, a szanatórium tulajdonát képező két álló karos gyertyatartó között.

Másnap azonban olyan jelenség lépett föl, amelynek hatására Hans Castorp elhatározta, lelkileg elszakad, elválk a formától, és csakugyan átengedi a terepet a professzionistának, a kegyelet szakavatott őrzőjének. Joachim tudnillik, akinek arckifejezése addig olyan komoly és tekintélyes volt, mosolyogni kezdett harcoszakállában, és Hans Castorp kénytelen volt megvallani magának, hogy ez a mosoly az elfáradás csíráit hordozta magában, sürgető érzésekkel töltötte el szívét. Így hát helyes és jó volt Isten nevében, hogy a koporsó – melynek elszállítása küszöbön állt – lezárták, becsavarozták. Hans Castorp, szemérmes tartózkodását félretéve, búcsúzóul gyengéden megérintette ajkával néhai Joachimja szorborhideg homlokát, és a túloldal emberével szemben érzett gyanakvását leküzdve, Luise Ziemssennel együtt engedelmesen elhagyta a szobát.

Lebocsátjuk a függönyt az utolsó előtti alkalommal. De míg suhogva leereszkedik, gondolatban tekintünk le a magaslatán egyedül maradt Hans Castorppal a messze távolban, a sík föld egyik nyirkos cintermébe, lessük és figyeljük meg, ahogy odalenn szablya villan, vezényszavak pattognak, és háromszoros sortűz, három rajongó tiszteleadás dörren el Joachim gyökér átszötte katonasírja felett.

HETEDIK FEJEZET

Tengerparti séta

El lehet beszélni az időt, magát az időt, csak az időt önmagában véve? Nem, ez igazán hóbortos vállalkozás volna! Egy elbeszélést, mely ekképpen szólna: „Múlt az idő, rohant, megugdolt, elfolyt az idő” – és így tovább –, ezt ép ésszel senki sem nevezné elbeszélésnek. Ez olyan lenne, mintha valaki tévelygő módon egy óra hosszat tartaná ki egyazon hangot, egyazon akkordot, és ezt zenének mondaná. Mert az elbeszélés annyiból hasonlít a zenéhez, hogy *betölti*, „tisztességgel kiölti”, „beosztja” az időt, hogy mégiscsak legyen „valami”, mégis „történjék valami” – hogy a néhaiak szavának járó, mulatós kegyelettel idézzük a megboldogult Joachim alkalmi kijelentéseit. E szavak réges-rég hangzottak el – nem is tudjuk, valójában tisztában van-e vele az olvasó, hogy milyen régen. Az idő az elbeszélés *eleme*, mint ahogy eleme az életnek; elhatárolatlanul kapcsolódik hozzá, mint a testekhez a tér. Eleme a zenének is, amely méri és tagolja az időt, kurtává, szórakoztatóvá és értékesé teszi egyben; rokona e tekintetben, mint mondtuk, az elbeszélésnek, amely szintén (nem úgy, mint az egyszerre sugárzón jelenvaló s csupán test mivoltában időhöz kötött képzőművészeti remek) csak az egymásutánban, a lefolyásban valósulhat meg, s még ha megpróbálnánk is, hogy minden pillanatban *egészen* jelen legyen, akkor is hiúskodva van az időre megnyilvánulásához.

Ez kézenfekvő. Éppoly nyilvánvaló azonban, hogy külön-
ség is van a kettő között. A zene időeleme csupán egyféle: a
emberi, földi idő egy körülhatárolt részlege, amelybe ömlik,
kimondhatatlanul megnemesíti, felmagasztosítja. Az elbeszélésnek ezzel szemben kétféle ideje van: először a sajátja, a zenéi, reális ideje, amely lefolyását, megjelenését lehetővé teszi, másodsor azonban a tartalmáé, s ez az idő perspektivikus, mégpedig oly változó mértékben, hogy az elbeszélésnek ez az imaginárius ideje megközelítőn vagy teljesen egybeeshet zenéi idejével, de csillagtávolságban is lehet tőle. Egy „ötperces keringő” nevezetű zenedarab öt percig tart: ebben áll időbeli kapcsolata és semmi másban. Egy elbeszélés azonban, melynek tartalmi időtartama öt percet foglal magába, e néhány perc rendkívül lelkiismeretes ismertetésére, kitöltésére ezer-szer öt percet is igénybe vehet – és amellet idómúlton szórakoztató lehet, noha imaginárius idejéhez képest rendkívül hosszadalmas és ezek szerint unalmas volna. Másrészt az is elképzelhető, hogy az elbeszélés tartalmi, imaginárius ideje az elbeszélés saját, reális időtartamát mérhetetlenül meghaladja rövidítőleg – így mondjuk: „rövidítőleg”, mert ezzel egy illúzió alapuló vagy kerekén kimondva: beteges elemre kívánnunk rámutatni, amely itt szerepet játszik: tudniillik ilyen esetekben az elbeszélés bizonyos hermetikus varázslattal, időbeli túlperspektívával él, mely a valóságos tapasztalat abnormalis és föltétlenül az érzékfölöttibe mutató eseteire emlékeztet. Némely ópiumszívók feljegyzéseinek tanúsága szerint az ópiumkábulatban szendergő bódulatának rövid ideje alatt olyan álmokat él végig, amelyeknek időtartama tíz, harminc, hatvan esztendőre terjed, sőt olykor túllépi az emberi időmérés tapasztalati lehetőségeinek legfelső határát is – oly álmokat tehát, amelyeknek imaginárius ideje valóságos tartalmukat mérhetetlenül meghaladja, s amelyekben az időlény hihetetlenül megrövidül, a képzetek és képek olyan sebességgel tolnak egymás nyomába, mintha – ahogyan egy

hasisevő kifejezte – a kábultan álmódó agyából „kivettek volna valamit, mint a rossz óra rugóját”.

Az elbeszélés tehát hasonlóképp bánhat el az idővel, olyasféléképp kezelheti az időt, mint ezek a bűnös szenvedélyből eredő álmok. De ha már „kezelheti” az időt, akkor világos, hogy az idő, mely az elbeszélés eleme, az elbeszélésnek tárgya is lehet; és ha túlzás is azt mondani, hogy lehetséges „az időt elbeszélni”, azért „az időről valamit elbeszélni” nyilván mégsem olyan képtelen vállalkozás, mint amilyennek első pillantásra tetszett, s az effajta művet a „korrajz” mintájára talán az „időrajz” furcsa, ábrándos nevével lehetne illetni. Mi tagadás, csak azért vetettük fel a kérdést, hogy elbeszélhető-e az idő, hogy megvallhassuk: a folyó elbeszéléssel csakugyan valami efféle a szándékunk; s midőn továbbá azt a kérdést érintettük, hogy vajon a körénk gyülekezettek tisztában vannak-e vele, mennyi ideje annak, hogy az azóta elhalálozott, derék Joachim beleszótt beszélgetésébe ama zenéről és időről szóló megjegyzést (amely egyébként lényé bizonyos alkímista felfokozottságáról tanúskodik, mivel az efféle megjegyzések voltaképp nem illettek hozzá) – akkor egy cseppet sem haragudtunk volna, ha azt halljuk, hogy olvasónk pillanatnyilag valóban nincs ezzel egészen tisztában: nem haragudtunk, hanem határozottan örültünk volna ennek egyszerűen annál fogva, mert természetesen azt kívánjuk, hogy mindenki vegyen részt hősünk élményeiben, és mert Hans Castorp korántsem és már jó ideje nem tudott volna erre a kérdésre pontosan válaszolni. Ez is hozzátartozik regényes története rajzához, mely idő- és egyben korrajz is, ahogy vesszük.

Mennyi ideig élt Joachim vele együtt idefenn orv elutazásáig vagy mindent összevéve? Naptárszerűen mikor történt ez az első, csak azért is elutazás? Milyen soká volt távol Joachim? Mikor érkezett vissza? Mennyi ideje volt idefenn Hans Castorp, amikor Joachim visszajött, s azután eltávozott az időből? Vagy hogy Joachimot kihagyjuk a játékból, mennyi ideig volt nem jelenvaló Madame Chauchat? És mióta,

mondjuk, évszám szerint mióta volt újra itt (mert újra itt volt)? És mennyi földi időt töltött volt Hans Castorp a Berghofban Madame Chauchat visszaérkeztéig? Ha valaki fölteszi ezeket a kérdéseket Hans Castorpnak – ha ugyan föltenné volna, de senki sem tette, ő maga sem, mert nyilván óvakodott tőle, hogy föltegye –, Hans Castorp a homlokán dobolt volna ujjjaival, és nemigen tudott volna válaszolni; ez a jelenség éppolyan nyugtalanító volt, mint az a múltó kiesés, amely ottléte első estéjén lepte meg, s képtelenné tette rá, hogy Settembrini úrnak megmondja, hány éves – sőt voltaképpen ennek az állapotnak a súlyosbodását jelentette, mert Hans Castorp most már komolyan és tartósan nem tudta, mennyi idős.

Ez talán kalandosan hangzik, de korántsem hallatlan vagy valószínűtlen, sőt bizonyos körülmények között akármelyikünkkel megeshet; e körülményeket feltételezve semmi sem akadályozhatná meg, hogy alaposan összezavarodjék bennünk az idő lefolyása, és ne tudjuk többé a saját életkorunkat. Ez a jelenség lehetséges, mivel belsónkból hiányzik az időérzékelés szerve, vagyis teljességgel képtelenek vagyunk rá, hogy az idő lefolyását magunktól, külső segítség nélkül akár csak megközelítőleg is megállapítsuk. Bányászok a beomlott bányában, nap és éj váltakozásának megfigyelési lehetőségtől elvágván, utóbb, szerencsés megmentésükkor, három napra becsülték azt az időt, amelyet a sötétben reménykedés és kétségbeesés közt ingadozva töltöttek. Pedig tíz napig voltak életmetve. Az ember azt hinné, hogy kétségbeejtő helyzetükben hosszúra nyúlt nekik az idő; holott objektív tartamának kevesebb mint egyharmadára zsugorodott. Úgy tetszik ezek szerint, hogy zavarkeltő körülmények között az ember a maga ügyefogyottságában inkább hajlamos rá, hogy az időt erősen megrövidítve élje át, semmint hogy túlbecsülje.

Nomármost senki sem vonja kétségbe, hogy ha Hans Castorp igazán akarja, különösebb nehézség nélkül, pusztán szánakomítással rendet teremthetett volna bizonytalanságában – épe-

pen úgy, mint ahogy ezt az olvasó is könnyűszerrel megteheti, ha a zavar, a bizonytalanság nem felel meg józan és egészséges értelmének. Ami Hans Castorpot illeti, talán ő sem érezte magát éppenséggel jól a bizonytalanságban; ám különösebb erőfeszítést azért mégsem tett, hogy kivergődjék a zavarból meg a bizonytalanságból, és tisztázza önmagában, hogy hány éves is lett idefenn; lelkiismerete húzódozott ettől az erőfeszítéstől – holott nyilvánvalóan veszedelmes lelkiismeretlenség az időt nem becsülni.

Nem tudjuk, javára írjuk-e vagy sem, hogy a körülmények annyira kedveztek jó szándéka hiányának – ha nem is akarjuk éppenséggel rossz szándéknak nevezni. Amikor Madame Chauchat visszatért (másképp, mint ahogy Hans Castorp elképzelte, de erről majd a maga idején szólunk), megint advent volt, és küszöbön állt a legrövidebb nap, tehát csillagzatilag szólva tél kezdete. A gyakorlatban azonban, ha eltekintünk az elméleti rendszerezéstől, hó és fagy valóságát figyelembe véve, már isten tudja, mióta tél volt megint, sőt a telet tulajdonképpen mindig csak átmenetileg szakították felbe perzselő nyári napok, mikor az ég olyan túlzottan kéklött, hogy már-már feketébe játszott – ilyen nyári napok pedig akárhányszor télen is előfordultak, ha az ember nem vette tekintetbe a havat, amely egyébként nyáron is hullott. Hans Castorp már a megboldogult Joachimmal is sokszor megbeszélte a nagy konfúziót, amely összekeverte, összedobálta az évszakokat, megfosztotta az esztendőt tagoltságától, és ezzel hosszadalmasan mulattatóvá vagy időkurtító módon unalmasá tette, elannyira, hogy időről tulajdonképpen már egyáltalán nem lehetett szó – hogy Joachim régi, utálkozva tett megjegyzését idézzük. Ez a nagy konfúzió lényegileg a „még mindig” és a „már megint” érzelmi fogalmait vagy tudatrétegeit kavarta össze; ennél bonyolultabb, nyakatekertebb, bosszorkányosabb élményben nemigen lehet része az embernek, s emellett Hans Castorp mindjárt fentléte legelső napján erőteljesen vonzalmat érzett magában, hogy ezt az élményt

megízlelje – tudniillik a vidám-tarkán mintázott mennyezetű étteremben elköltött öt, túlon túl dús étkezés folyamán, ahol először érzett ilyesféle szédülést –, akkor még viszonylag aratlatlan fokon.

Azóta ez a szellem- és érzékszalódás jóval nagyobb méreteket öltött. Az időnek – még akkor is, ha szubjektív élményszerűsége gyengül vagy megszűnik – tárgyi valósága van, dolgozik, „időzít”, változást érlel. Hivatásos gondolkodónak való kérdés, és Hans Castorp csak ifjonti fennhéjázásában vetette föl egy ízben – hogy a hermetikus konzerv a kamra polcán vajon kívül áll-e az időn. Mi tudjuk, hogy az idő a létalvón is elvégzi munkáját. Egy orvos hitelt érdemlő közléséből ismerjük egy tizenkét esztendő kislány esetét, aki egy napon mély álomba merült, és tizenhárom évig nem ébredt föl belőle, ekközben azonban nem maradt meg tizenkét éves kislánynak, hanem viruló nővé érett. Hogy is lehetne másképp? A halál meghalt, és elbúcsúzott a földi világtól; sok ideje van, azaz hogy egyáltalán nincs ideje – egyéni szempontból. Ez azonban nem akadályozza annak, hogy körme és haja tovább ne nőjön, és mindent összevéve... de nem akarjuk e helyt megismételni a tiszteletlen kifejezést, amelyet Joachim egykor elbeszélésben az összefüggésben használt, s amelyen Hans Castorp akkor sík földi módján megütöközött. Hans Castorpnak is nőtte a haja meg a körme, sőt úgy tetszett, nagyon is gyorsan nőtte, gyakran ült fehér köpenybe burkolva a műtőszéken a borbélynál a „falu” főutcáján, s vágatta haját, mert a fülei már megint rojtok nőttek – voltaképpen örökké ott ült, vagyis amikor ott ült, és az ügyes, hízelgő segéddel diskurált, aki munkáját végezte rajta, miután az idő is elvégezte a magáét, vagy amikor erkélye ajtajában állt, és szép, bársonybélésű kezettájából kiemelt kicsiny ollójával, ráspolyával a körmeit nyírta – olyankor hirtelen, ijesztőn, de az ijedségbe vegyülő kíváncsi örömmel rájött az a bizonyos szédület: szédítés, ez az érzés a szónak ingadozó kettős értelmében, mint bódulat és mint csalás – szédítette az örvénylő kábulat, s nem tud

te megkülönböztetni a „még mindig”-et a „már megint”-től, amelyek elvegyülése, elmosódása adja az időtlen mindiget és megintet.

Többször mondtuk már, hogy nem akarjuk hőszünetet sem jobbnak, sem rosszabbnak feltüntetni, mint amilyen a valóságban, s így nem hallgathatjuk el, hogy az efféle misztikus kísértésekben való vétkes tetszelgését (amely kísértéseket néhányszor szántszándékkal és tudatosan kereste) olykor ellentétes irányú erőfeszítésekkel próbálta kiegyensúlyozni. Ott ült, tenyerébe fogta óráját – sima, lapos, arany zsebórát –, melynek vésett monogramos födelét felkattantotta, és megnézett fekete meg vörös arab számjegyekkel kettős körben vésett porcelán lapjára, amelyen a két finom, díszes, cikornyos aranymutató kétfelé mutatott, és a vékony másodpercmutatató szorgosan ketyegve járt körbe külön kis szférájában. Hans Castorp szemmel tartotta, hogy néhány percet meggyújtson és megállítson futásában, és fülön fogja az időt. A pici mutató körbetepegett, ügyet sem vetett a számjegyekre, amelyeket sorra elért, megérintett, átlépett, elhagyott, egyre messzebb hagyott, ismét megközelített, újra elért... A pici mutató nem érzékelt és nem érzett sem célt, sem szakaszt, sem megszüntetést. A hatvanas számon egy pillanatra meg kellett volna állnia, vagy valami más módon kellett volna jeleznie, hogy itt valami befejeződött. De ahogy sebesen átlépett a hatvanon éppen úgy, mint akármelyik másik, számmal nem jelzett kis vonáson, abból meglátszott, hogy útja tagolását, számozását csak úgy *alája fektették*, s ő ettől függetlenül jár, egyre jár... Hans Castorp tehát ismét mellényzsebébe dugta kitűnő glasbitter gyártmányú kronométerét, és átengedte az időt önmagának.

Hogyan érékeltessek a sík földi tisztességes lélekkel a változásokat, amelyek a fiatal kalandorban végbementek? A szédítő azonosságok mértéke nőttön-nőtt. Ha némi engedékenységgel nem volt könnyű a mostot megkülönböztetni a tegnap, tegnapelőtti vagy azelőtti mosttól, mely úgy hasonlított

hozzá, mint egyik tojás a másikhoz, akkor a *most* már arra is képes és hajlandó volt, hogy jelenlétét összecserélje az egy hónappal, egy esztendővel azelőtti jelennel, és azzal *mindig-gé* olvadjon össze. Amennyiben azonban a *még mindig*, a *már megint* és a *majdan* erkölcsi tudata mégis megmaradt különállónak, belopakodott az a kísértés, hogy az ember a megjelöléseket, amelyekkel a „ma” a múltat és a jövőt meghatározza, távol tartja magától: a „tegnap”-ot és a „holnap”-ot, értelme szerint kiterjessze és nagyobb arányokra alkalmazza. Könnyen képzelhetünk lényeket, talán egy kisebb bolygón, akik miniatűr idővel gazdálkodnának, és „kurta” életükben a másodpercmutatónk fürge tipegése képviselné az órajelző mutató kitarító, takarékos útját. De olyan lények is képzelhetők, akiknek teréhez olyan hatalmasan hömpölygő idő tartozik, hogy átélésükben az „imént” és a „nemsokára”, a „tegnap” és a „holnap” is mérhetetlenül kitágul. Ez nemcsak lehetséges, hanem a túrelmes relativizmus álláspontjáról ítélve, és az „ahány ház, annyi szokás” jelszava szerint még törvényszerűnek, egészségesnek, tiszteletre méltónak is mondható. Hogyan vélekedjünk azonban egy földi emberről – mégpedig olyan életkorban levőről, hogy egy nap, egy hét, egy hónap vagy fél esztendő még fontos szerepet játszhatna, életében lényeges változást, fejlődést hozhatna –, aki egyszer csak felveszi azt a bűnös szokást, vagy legalábbis olykor megengedi magának, hogy „tavaly” helyett „tegnap”-ot, s „jövőre ilyenkor” helyett „holnap”-ot mond? Ebben az esetben kétségkívül helyénvaló az ítélet: „zavarodás és kavarodás”, és ez komoly aggodalomra szolgáltat okot.

Van a földön olyan helyzet, olyan tájból adódó körülmény (ha ugyan beszélhetünk „táj”-ról az előttünk lebegő esetben), amikor a tér- és időbeli távolságok összezavarodása, elmondása szédítő ugyanazzá válása bizonyos mértékig természetes és jogszerű, s ennek következtében végső esetben megengedhetőnek látszik, hogy az ember szabad óráiban alámerüljön ebben a varázsban. A tengerparti sétára gondolunk; Hans

Castorp mindig is a legnagyobb szeretettel gondolt erre az állapotra, hiszen azt is tudjuk róla, hogy a havas téli élet kapcsán is szívesen, hálásan emlékezett vissza a honi dűnavidék-re. Bízunk benne, hogy az olvasó emléke, tapasztalata sem hagy cserben bennünket, ha erre a csodálatos elveszettségre utalunk. Mégy és mégy... az ilyen sétáról sohasem térsz haza idejében, mert elvesztél az időnek, és az idő is elveszett számodra. Ó, tenger, midőn ezt beszéljük, távol vagyunk tőled, de feléd küldjük gondolatainkat, szeretetünket, nyomatékainkat és fennszóval aposztrofálva légy jelen elbeszélésünkben; ahogyan csendben, titokban mindig is jelen voltál, vagy és lezárl... Zúgó vízszivattyú, sápadtszürke égbolt feszül föléje, pára és fanyar a levegő, ajkunkon sós íz marad utána. Megyünk, mendegélünk a moszattal, apró kagylókkal teleszórt, enyhén rugalmas talajon, fülünket beburkolja a szél, a tágas, nagy, jóságos szél, amely szabadon, gáttalanul, ármánykodás nélkül száguld át a téren, és enyhe kábulatot támaszt fejünkben; megyünk, ballagunk, és látjuk, amint az előtörő s újra visszahúzódnó tenger tajtéknyelvei lábunkat nyaldossák. Forr a hullámvérés, egyik hullám a másik után verődik selymesen, susogva, világosan-tompán nekiütődve a lapos partnak, itt éppen úgy, mint amott és künn a homokpadoknál; és ez az egyetemes, zavarosan, szelíden zúgó morajlás elzárja fülünket a világ minden más hangja elől. Mélységes kielégülés, tudatos felejtés... Hunyjuk be szemünket az örökkévalóság védett olén! Nem, mert nézd amott a tajtékzó, szürkészöld távolban, amely óriás perspektívában vész el a szemhatárig, ott egy viitorla áll. Ott? Miféle *ott* ez? Milyen távol? Milyen közel? Azt nem tudod, Szédítő módon kivonja magát megítélésed alól. Ahhoz, hogy megmondhasd, mennyire van az a hajó a parttól, tudnod kellene, hogy mekkora magában véve mint test. Kicsiny és közeli – vagy távoli és nagy? Pillantásod megtörik tudatlanságában, mert nincsen benned szerv, sem érzék, mely a térről tájékoztatna... Megyünk, mendegélünk – mióta már? És meddig, milyen messze? Ki tudja! Haladásunk-

kal semmi sem változik. Az *ott* éppolyan, mint az *itt*, az imént olyan, mint a most és a majd; a tér mérhetetlen egyhangúságában megfullad az idő; a ponttól pontig való mozgás nem mozgás többé, ha egyformaság uralkodik, és ahol a mozgás már nem mozgás, ott nincs idő.

A középkor tanítómesterei szerint az idő illúzió, lefolyása okban-okozatban csupán érzékszerveink bizonyos berendezésének eredménye, s a dolgok valójában egy álló *most*-ban léteznek. Talán a tengerparton sétált a doktor, akiben elsőnek fogamzott meg ez a gondolat – talán még ajakán érezte az örökkévalóság enyhén kesernyész ízét? Ismételjük: vakáció csapongások ezek, amikről itt beszélünk, szabad órák fantáziamagóriái, az erkölcsi szellem éppoly hamar megelégteli őket, mint az erős férfi a forró homokban való pihenést. Az emberi megismerés eszközeit és formáit bírálni, érvényességüket kétségbe vonni képtelen, becsstelen és gonosztól való vállalkozás lenne, ha valaha is más céllal párosulna, mint azzal, hogy az értelemnek korlátot szabjunk, amelyen nem léphet át anélkül, hogy voltaképpen feladatát el ne hanyagolná. Csak hálasak lehetünk az olyan embernek, mint Settembrini úr, ha a fiatalember előtt, akinek sorsa bennünket foglalkoztat, s akit alkalmadtán szellemesen „az élet féltett gyermeké”-nek nevezett, a metafizikát pedagógus határozottsággal „a gonosz”-nak bélyegezte. S egy drága halottunk emlékét azzal tiszteljük a legjobban, ha kimondjuk, hogy a bíráló, kritikai elv értelmé, oka, célja csupán egyetlenegy lehet: a kötelesség elve, az élet parancsa. Igen, midőn a törvényhozó bölcsesség bírálón kitűzte az értelem határait, ugyanezen a határon felállította az élet zászlaját, és az ember katonai kötelességévé tette a zászló szolgálatát. Vajon tekintsük-e enyhítő körülménynek a fiatal Hans Castorp számára, és tételezzük-e fel róla, hogy megerősítette őt bűnös időgazdálkodásában, az örökkévalósággal való gyanús kacérkodásában az a tény, hogy amit egy mélabús fecsegő katonás hajlamú unokaöccse „vakbuzgalmának” mondott, végül is halálos kimenetelűnek bizonyult?